

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כג, תשל"ב



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

אליפסיס (לשון קצרה) במקרא

א

לא מעטים הם בלשון המקרא המשפטים בעלי מבעים של "קפיצת דרך" מחשבתית, שגילוייה התחבירי הוא או בהחסרת חלקי משפט – נושא או מושא – או בהשמטת אחד ממרכיבי הצירוף הלוואי של סמיכות. ולא זו בלבד שאינה מתקפחת על ידי כך מובנות המשפט, אלא להפך, גדלה ה"קומפאקטיות" שלו וחריפות ביטוי. כפי שנראה להלן, ניתן לעתים להתחקות על עקבות היוצרותן של הצורות האליפסיות במקרא ואף לסווג ע"פ החוקיות שבהתהוותן. התופעה השכיחה ביותר של האליפסיס המקראית היא זו שבשירה או בפרוזה השקולה, והיא מותנית בתואם היחידה המקצבית בין הדלת ובין הסוגר של הבית. הפונה לכל הצורות של המשכה מטור אל טור: קדמית, אחורית או הדדית¹, ולפי מינוחו הידוע של ראב"ע הפונה למלה "המושכת עצמה ואחרת עמה", ובמקרה של מלת יחס המשותפת לשני הטורים – "משרת עצמו ואחר עמו"².

לדוגמה:

א. "ההרים תרקדו כאילים // גבעות (תרקדו) כבני צאן" (תה' קיד, ו);

1. ראה מ"צ סגל: מבוא המקרא, עמ' 66–67.

2. ראה, למשל, בפירושו לדב' לב, ד, ושם לב, ה.

- ב. "יפרוש (גשר) כנפיו לתימן // אם על פיך יגביה גשר"
 (איזב לט, כו-כז);
- ג. והכרתי רכב (וסוס) מאפרים // וסוס (ורכב) מירושלים"
 (זכר' ט, י);
- ד. "אל אמונה ואין עול // (אל) צדיק וישר הוא" (דב'
 לב, ד).

יש שהצורך במבצע לשוני גמרץ לפעולה מזוהת ותכופה יוצר צורה אליפטית, שהופכת ל-terminus technicus. כך, למשל, נתהווה מהפועל ריק בבניין הפעיל מונח לשליפת חרב, ובמקום שייאמר על הנערים, אנשי חילו של אברהם, פי נצטוו לשלוף את חרבותיהם, נאמר: וירק את חניכיו (Khanaku³ באכדית). וכן באותה דרך אליפטית במקומות אחרים: אריק חרבי (שמ' טו, ט), והריקותי אחריכם חרב (ויק' כו, לג), וחרב אריק אתריהם (יחז' ב, יב) – כנגד: ויקח את חרבו וישלפה מתערה (שמ"א יז, נא); ובדומה: והוצאתי חרבי מתערה (יחז' כא, ח – גם פסוקים ט"י); ובפעולה הפוכה יושב חרבו אל גדגה (דה"א כא, כז). לסוג של מונחים טכניים בעלי מתכונת אליפטית שייך גם המטבע הלשוני: ערוך השולחן (יש' כא, ה) או: שולחן ערוך (יחז' כג, מא), וכן במקראות אחרים (מש' ט, ב ועוד). למעשה, הרי עורכים לא את השולחן, פי אם את הפלים והמאכלים על השולחן, כעדות המבצע המלא: ויתן את השולחן באוהל מועד... ויערוך עליו ערך לחם לפני ה' (שמ' מ, כב-כג).

3. ראה אנציקלופדיה מקראית, פרך ג'.

סוג אליפטי אחר הוא השמטה של הסומך או הנסמך מן המושא, שהוא צירוף של סמיכות⁴. כך, לדוגמה, נאמר בדיני שמיטה בספר ויק' כה, ה: את ספיה קצירך לא תקצור ואת ענבי נזיריך⁵ לא תבצור, ולהלן, בפסוק יא, אותו משפט בצורתו האליפטית: ולא תקצרו את ספיחיה ולא תבצרו את נזיריה- (במקום: ענבי נזיריה). תהליך דומה עבר על הצירוף שכר פעולה או שכר לפעולה. במשפט אליפטי יבוא הלואי פעולה במקומו של המושא שכר, כגון: לא תלין פעולת שכיר (ויק' יט, יג), וכשכיר יקוה פעלו (איוב ז, ב), במקום: לא תלין (שכר) פעולת שכיר, וכשכיר יקוה (שכר) פעלו. על המבצע המקורי המלא מצביעים הפתובים: כי יש שכר לפעולתך (יר' לא, טז), כי יש שכר לפעולתכם (דה"ב טו, ז). את משמעה של המלה פעולה או פעול, הבאה בקשר עם שכר, מוכיחים פסוקים דומים לשני אלה, כגון: שכר הוא לכם חלף עבודתכם (במ' יח, לא), אשר יש להם שכר טוב בעמלם (קה' ט, ה). כנראה, הקונטקסט של פעולה

4. מ' רוטנברג במאמרו "הסומך הבודד במקרא", לשוננו לב- לג, עוסק באחד מדרכי האליפטיס במקרא, בהשמטת הנסמך. אך מקראות על דרך "הסומך הבודד" אינם שייכים לסוג מטבעות הלשון הקבועים, ואף יש בהם מקום לחילוקי דעות פרשניים. אף המחבר טוען, שאין בידו תשובה מספקת על השאלה, מה טעם ראה המקרא במקום זה להשמיט את הנסמך, ובמקום אחר לכתוב את הצירוף המלא. מודה אני למר מ' מדן על שהסב תשומת לבי למאמרו החשוב של רוטנברג.

5. מ"צ סגל מפרש: גפן שלא נומרה, כנזיר שאינו גוזז שערו.

עם שכיר (לא תלין פעולת שכיר; כשכיר יקוה פֿעלן) ייתר במקראות אלה את התיבה שכר המובנת מאליה. ומכאן עבר הדילוג האליפטי אל משפטים בעלי הקשר דומה כמו: ברעהו יעבוד הינם ופועלו לא יתן לו' (יר' כב, יג). ואף לאחר מכן ללא קשר עם שכיר ועובד, כגון: זאת פעולת שוֹטְנֵי מֵאֵת ה' (תה' קט, כ), או: פעולת צדיק לחיים (מש, י, טז). נקל לשער, כי עקב ההסטה הסמנטי הזו משכר לפעולה או לפועל) נעשות שתי המלים האלה בעלות משמע שוה, וכשרות הן לבוא במבנה של תקבולת נרדפת, אחת בדלת והשנייה בסוגר, כמו: הנה שכרו אתו // ופעולתו לפניו (יש מ, י; סב, יא), ישלם ה' פֿעלך // ותהי מעבודתך שלמה (רות ב, יב).

ג.

ראינו בסעיף הקודם, כי בצירוף סמיכות זה – שכר פעולה – בגלגול האליפטי עובר המטען הסמנטי מן הנסמך שכר לסומך פעולה, המקבל את משמעו של הצירוף כולו. תהליך דומה לזה חל על צירוף הסמיכות משפט צדק, אלא שהתוצאה הפעם הפוכה, כלו' שהנסמך משפט יורש את מקומו של הסומך צדק ומביע את תוכנו של הצירוף על שני מרכיביו. הצירוף במילואו ניתן לנו במקראות הבאים: ושפטו את העם משפט־צדק (דב' טז, יח); חוקים ומשפטים צדיקים (שם ד, ח), ישאלוני משפטי צדק (יש' נח, ב), ולעולם פל־משפט צדק (תה' קיט, קס); ובצורת פועל ותיאורו: ושפט בצדק דלים (יש' יא, ד), ושפט צדק בוחן כליות ולב (יר' יא, כ). המבנים האליפטיים מופיעים במקראות אלה:

השופט כל-הארץ לא יעשה משפט (בר' יח, כה), פי כל דרכיו משפט (דב' לב, ד), ויסרו למשפט אלהיו יורגו (יש' כח, כו), פי אלהי משפט ה' (יש' ל, יח), פי חכמת אלהים בקרבנו לעשות משפט (מל"א ג, כח).

עיון במקראות הנ"ל מגלה, פי בכולם באה התיבה משפט בקשר עם השם⁶, מה שמייתר את השימוש בסומך צדק, שכן משפט ה' הוא ממילא משפט צדק, להבדיל משופט בשר ודם, שאליו מופנית הדרישה "לא תעשו עול במשפט... בצדק תשפוט עמיתך" (ויק' יט, טו). ומקרהו של צירוף סמיכות זה משפט צדק כמקרה צירוף הסמיכות הקודם שכר פעולה, והגלגל האליפטי של משפט צדק למשפט, כמתואר לעיל, הופך את שני מרכיבי הסמיכות לבעלי תוכן אחד.

והדוגמות שלפנינו תוכתנה:

מלאתי משפט // צדק ילין בה (יש' א, כא),

ודורש משפט // ומהיר צדק (יש' טז, ח),

מקום המשפט שמה הרשע // ומקום הצדק שמה הרשע (קה' ג, טז).

וכן, כנראה, מטעמי גיוון גם בסדר הפוך:

דין עמך בצדק // וענייך במשפט (תה' עב, ב),

כמו כן רווחת הארכת צדק לצדקה מטעמים דלעיל –

6. יושם נא לב, כי הצירוף "דרשו משפט" (יש' א, יז) נמצא

בפסקה המתחילה "שמעו דבר ה'" (פסוק י).

או, כדברי מ־ד קאסוטו⁷, הדבר תלוי בהרגלי הלשון, האוהבת להקדים את המלים הקצרות, והוא כלל גדול בלשון האפדית, וכוחו יפה בכמה מקרים גם בעברית, כמו: חן וחסד, חסד ורחמים, חזק ומשפט, יום ולילה, משפט וצדקה. וכך:
 ציון במשפט תפדה // וְשָׁבִיָּהּ בַצְדָקָה (יש' א, כז),
 ושמתי משפט לקו // וצדקה למשקלת (שם כח, יז),
 ושכן במדבר משפט // וצדקה בפרמל תשב (שם לב, טז),
 שמרו משפט // ועשו צדקה (שם נו, א).
 אך יש גם צדקה בראש:

כגוי אשר צדקה עשה // ומשפט אלהיו לא עזב (שם נח, ב),
 טוב מעט בצדקה // מרוב תבואות בלא משפט (מש' טז, ח).
 נראה, שבעקבות התקבולות המרובות, ששני מרפיבי הסמיכות של המבוע המקורי משפט צדק מתחלקים בהן בדרך ישרה או הפוכה בין הדלת ובין הסוגר, יבואו שניהם מחוברים בו־יו השיוי, כגון משפט וצדק(ה), או צדק(ה) ומשפט, היינו כצירופים של שניים שהם אחד (hendiadys):
 משפט וצדק – תה' קיט, קכא; קה' ה, ז.
 משפט וצדקה – שמר"ב ח, טו; מל"א י, ט; יש' ט, ו; לג, ה;
 יר' ד, ב; ט, כג; כב, ג, טו; כג, ה⁸; לג, טו; יחו' יח, ה;
 כא, כז; לג, יד, יט; מה, ט; תה' צט, ד; דה"א יח, יד;
 דה"ב ט, ה.

7. מ־ד קאסוטו, מנח עד אברם, עמ' 112–113; [ש"י פרידמן,

כל הקצר קודם, לשוננו לה, עמ' 117–120, 192–206.]

8. לדוגמה במשפט האופייני: הנה ימים באים נאום ה' והקימותי

לדוד צמח צדיק, ומלך מלך, והשפיל, ועשה משפט וצדק בארץ.

צדק ומשפט – תה' פט, טו; צו, ב; מש' א, ג; ב, ט.

צדקה ומשפט – בר' יח, מש' כא, ג.

ריבוי של פסוקים על משפט וצדק: 'בואריאנטים שונים אינו מקרי, שכן אות הוא למרפזיותו של הנושא הזה בעולמו של המקרא.

אגב, קשה לקבל את הדעה, כי צמדי שרשים טיפוסיים קדמו לתקבולות, וכי בתהליך היצירתה של השירה המקראית נפרטו מרכיבי הצירופים של שניים שהם אחד ונתחלקו בין הדלת ובין הסוגר כדי ליצור שני משפטים מקבילים⁹. נדמה, כי ההפך הוא הנכון, שהרי לתקבולות תפקיד פונקציונלי וחיוני מאוד בשירה המקראית, כמו באפוס האוגריתי ובספרות הפיניקית והאכדית, היינו בכל אותם המקורות הספרותיים, שקדמו למקרא, השופעים צורות של תקבולת. הדעת נותנת, כי צירופי hendiadys הם תוצאה של התפוצות התקבולת השירית, וכשריד שלה עברו מן השירה אל הפרוזה השקולה והרגילה כאחד המקורות למערכת הסינזימיים, המקשטים את הפרוזה המקראית בכלל. ואם לא כן, נשאלת השאלה: מהו ההיגיון הלשוני והספרותי בקיומם הראשוני והעצמאי של שני שרשים בעלי משמע חופף, המחזברים בויו השיוי או בלעדיה. ברור אפוא, שלצירוף הַנְדִיאִדִיס, כגון חטט ואמת (תה' פה, יא), ועוד כהנה וכהנה, קדמה תקבולת דוגמת 'והוכן בחטט כסאו // וישב עליו באמת' (יש' טז, ה).

9. ראה מאמרו של ע"צ מלמד, מטבעות לשון שנפרטו בשירת המקרא, ספר סגל, עמ' 188–219.

ולא עוד, אלא רבים לאין ספור הם במקרא המשפטים המקבילים, שאין כנגדם מטבע מורכב מתאים, שהיה עשוי להיפרט בין הצלעות של התקבולת. המשפט דמיתי לקאת מדבר // הייתי ככוס חרבות" (תה' קב, ז) בודאי אינו תוצאת פירוט של מטבע "קאת וכוס", שאיננו בנמצא. ברובד הלשוני הקדום, כפי הנראה, המלה נזלים משמעה מים, שכן בכל המקראות, והם שישה, היא מקבילה למלה מים, כגון: נערמו מים // נצבו... נזלים (שמ' טו, ח – וכן יש' מד, ג; יר' יח, יד; תה' עח, טז¹⁰; מש' ה', טו; שה"ש ד, טו), ואין בכל המקרא צירוף טאטולוגי חסר היגיון כגון "מים נזלים". הצירוף משפט צדק אמנם נפרט בין צלעות התקבולות השונות המרובות, אבל אין הוא מטבע לשוני של שניים שהם אחד, אלא מיסודו הוא צירוף של סמיכות, שעברו עליו גלגולים, ובראשם הגלגל האליפטי, כאמור.

(הסיום יבוא)

10. במקום נוסף, תה' עד, מד "ויהפוך לדם יאוריהם // ונזוליהם בל ישתיון" מקביל "נזלים" ל"אורים".